

Wojciech Kaliszewski: Mickiewicz w świetle Oświecenia

Tradycja szkolna utrwaliła zdecydowanie konfrontacyjny obraz początków polskiego romantyzmu, stawiając po jednej stronie oświeceniowych przeciwników nowej literatury, po drugiej zaś jej antyświeceniowych obrońców i zwolenników. Myślę o podręcznikowej „walce klasyków z romantykami”. Ostry podział i wyraźna linia graniczna ułatwiają – jak wszelkie dychotomie – porządkowanie historii idei, literatury i sztuki – pisze Wojciech Kaliszewski w „Teologii Politycznej Co Tydzień”: „Mickiewicz. Między teologią polityczną a Realpolitik”.

Nie byłoby poety Adama Mickiewicza, gdyby jego dziecięcej wyobraźni nie kształtowały nowogródzkie pejzaże, gdyby nie rozwijał jej w domu, gdyby nie nasiąkał kulturą i mową „tutejszego” ludu. To prawda. Ale nie byłoby także poety Mickiewicza, autora *Pana Tadeusza*, gdyby w roku 1815 młodzieniec Adam Mickiewicz nie wyprawił się w podróż do Wilna. A była to podróż do innego świata. Wilno w porównaniu z prowincjonalnym Nowogródkiem wydawało się miastem wielkim, tętniącym życiem i energią. Było - przynajmniej na miarę ówczesnych polskich realiów - miastem oświecenia i nowoczesności. Tutaj był w końcu uniwersytet, na który przyszły poeta wstąpił i który miał go intelektualnie uformować, a także przygotować do dalszej drogi w świat.

Te dwa etapy z wczesnego okresu życia Mickiewicza łączyły się ze sobą w sposób nierozzerwalny, były jak dwa źródła, zasilające nurt wielkiej rzeki. Brak jednego lub drugiego znacznie ograniczyłby jej bieg, wielkość i potęgę.

Przyszły poeta przywiózł do Wilna wraz ze skromnym studenckim dobytkiem obraz świata tajemniczego, niejasnego i zaskakującego. Ale z tych przechowywanych w wyobraźni nasion romantycznych nigdy nie wyrósłby gęsty romantyczny las, nie ujawniłaby się taka forma ballad – jak się ujawniła w pierwszym tomie jego poezji – gdyby nie studia filologiczne. Wkład starych uniwersyteckich profesorów, wiernych rozumowemu porządkowi i oświeceniowej metodologii w przełomowe dzieło polskiej literatury jest większy niż się powszechnie sądzi.

Wilno romantyczne było więc także Wilnem oświeceniowym i to ono znacząco wpłynęło na młodego Mickiewicza i jego rówieśników. Miała rację Alina Witkowska, wybitna badaczka twórczości autora *Ballad i romansów*, kiedy pisała: „Romantyczne centrum polskie powstało w Wilnie nie dlatego, że na Litwie urodził się Adam Mickiewicz, lecz miejsce, w którym żył, pozwoliło mu sformułować ten program romantycznej kontrkultury, jaki stał się charakterystyczny, modelowy dla polskiej rewolty literackiej”. Prawdopodobnie gdzieindziej początki polskiego romantyzmu wyglądałyby odmiennie.

Wilno było w tamtych latach miastem otwartym na nowości. A na uniwersytecie panował duch ciekawości, sprzyjający poznawaniu, eksperymentowaniu i poszukiwaniu prawdy przy jednoczesnym przestrzeganiu rygorów porządku rozumu. Dochodziło oczywiście do

kontrowersji i konfliktów, nie zawsze dawało się zharmonizować stary porządek umiaru z buntowniczym temperamentem młodych studentów. Ale spory i kryzysy sprzyjały niewątpliwie określaniu i precyzowaniu poglądów, ćwiczyły stosowanie argumentów i ostatecznie dobrze służyły polskiej kulturze literackiej.

Tradycja szkolna utrwaliła zdecydowanie konfrontacyjny obraz początków polskiego romantyzmu, stawiając po jednej stronie oświeceniowych przeciwników nowej literatury, po drugiej zaś jej anty-oświeceniowych obrońców i zwolenników. Myślę o podręcznikowej „walce klasyków z romantykami”. Ostry podział i wyraźna linia graniczna ułatwiają – jak wszelkie dychotomie – porządkowanie historii idei, literatury i sztuki. „Ułatwiają” – powtórzmy – ale nie ujawniają w pełni całej skomplikowanej struktury napięć intelektualnych i emocjonalnych, oczywistych i właściwych dla każdego przełomu kulturowego. A skoro tak, to warto zastanowić się i spróbować nieco inaczej spojrzeć na przebieg owej „konfrontacji”. Czym więc była – przypomnijmy raz jeszcze Witkowską – owa „rewolta literacka” tak mocno związana z Adamem Mickiewiczem, Wilnem i rokiem 1822? Wyrażenie zaczerpnięte z Witkowskiej językowo świadomie nawiązuje do studenckich protestów w Europie lat sześćdziesiątych XX wieku. Warto jednak zachować miarę i pamiętać o właściwych proporcjach, wskazując na takie czy inne podobieństwa. Wilno w na przełomie drugiej i trzeciej dekady XIX stulecia nie było Paryżem 1968 roku. Ale jeśli efektem owej „rewolty literackiej” miałyby być kontrkultura w postaci romantyzmu, to kulturą wobec niej w całości opozycyjną musiałyby być Oświecenie. Taki jest ogólny schemat zderzenia dwóch koncepcji literatury, ujęty w ramę sporu klasycyzmu z romantycznością, dawnego z nowym. Maurycy Mochnacki, wojujący krytyk i przeciwnik Oświecenia, klasycyzm rozumiał jako coś, co już się dokonało i zrealizowało, natomiast romantyczności przypisywał

charakter sfery przyszłości. *Romantyczność* była planem otwartym, wstępującym dopiero w fazę realizacji. Różnica między spełnionym a niespełnionym w ówczesnej polskiej rzeczywistości oznaczała także – a może nawet przede wszystkim – wykładnię polityczną: spełnione to czas Pierwszej Rzeczypospolitej, przerwany trzecim rozbiorem, niespełnione to z kolei czas nadziei i kreślenia planów odzyskania narodowej i państwowej wolności. Czy wobec tego opowiedzieć się za romantycznością znaczyło być przeciwko Oświeceniu? Jakie miejsce w tym sporze przypadło Adamowi Mickiewiczowi? To drugie pytanie pojawia się często w kontekście Mickiewiczowskiej ballady programowo zatytułowanej *Romantyczność*. Otwierała ona zbiór *Ballad i romansów* i obok różnych – ciekawych i znaczących – motywów, zawierała partie tekstu atakujące wąsko i dogmatycznie pojmowany racjonalizm. Jego rzecznikiem uczynił Mickiewicz Jana Śniadeckiego, uczonego astronoma, poważnego intelektualistę wileńskiego, profesora, krytyka i miłośnika dobrego, opartego na autorytetach, smaku. Śniadecki jako Mędrzec-Starzec staje się w *Romantyczności* karykaturą oświeceniowego Filozofa. To, czego nie rozumie nazywa „dubami smalonymi”, opowiada się za porządkiem skończonym, nie rozumie nieskończoności, za nic ma niepoznawalne tajemnice i dziwi się, że te „niedołężności” i „brednie” wprowadza się na poważnie do literatury. Czy suma skrajnie racjonalnych poglądów, formułowanych i przedstawionych przez Mędrca w *Romantyczności* określa stosunek Mickiewicza do Oświecenia? Oczywiście, że Mickiewicz w ten sposób, poprzez postać Starca odpowiadał na słynną rozprawę Jana Śniadeckiego *O pismach klasycznych i romantycznych* ogłoszoną w „Dzienniku Wileńskim” w 1819 roku. Poeta odpowiadał ironicznie, pisał o „martwych prawach”, które nic nie wyjaśniają i nic nikomu nie mówią. Ale warto zauważyć, że u podstaw klasyczno-romantycznej konfrontacji, której świadectwem jest ballada Mickiewicza odnajdziemy dwa nurty kształtujące poglądy estetyczne. Nowy – romantyczny – wywodził się z tradycji myśli niemieckiej. I ten właśnie, choćby poprzez

braci Schległów, a jeszcze głębiej Kanta i Fichtego bliski był Mickiewiczowi. Tymczasem Jan Śniadecki pozostawał wierny tradycji myśli racjonalnej, źródłowo bliższej tradycji francuskiej.

Romantyczność była manifestem „romantyczności”. Ale młody poeta Adam Mickiewicz to był wciąż ten sam młody Adam Mickiewicz, słuchający tak niedawno w uniwersyteckich salach wykładów Leona Borowskiego, Joachima Lelewela, Gotfryda Groddecka, to był ten sam młody człowiek i student, który mijał na korytarzach i dziedzińcach Jana Śniadeckiego. Mickiewicz był niewątpliwie dzieckiem Oświecenia, ale pamiętajmy, że Oświecenie miało wiele odcieni i świeciło światłami o różnym stopniu natężenia i mocy.

Zanim w 1822 roku w wileńskiej drukarni Józefa Zawadzkiego wytłoczono pierwszy tom Mickiewiczowskich Poezji, zawierający Ballady i romanse, w „Tygodniku Wileńskim” w 1818 roku ukazał się wierszowany utwór pod tytułem *Zima miejska*. To była „pierwsza publikacja” Adama Mickiewicza. Poeta czerpał i korzystał tutaj w pełni z poetyki klasycznej, może lekko zabarwionej tonacją sentymentalną. Taki – opisowy – wiersz mógłby wyjść nawet spod pióra któregoś z oświeceniowych warszawskich lub puławskich poetów. Rytmiczny, jasny trochę żartobliwy utwór był obrazkiem życia wileńskiej młodzieży. Mickiewicz poznał i stosował miary klasyczne także i później, ale *Zimę miejską* warto zauważyć także i dlatego, że łączy się ona ściśle z okresem filomackim w życiu poety. Ruch filomacki tworzył wspólnotę nie tylko uczuć i emocja, ale także rozumu i chęci poznawania świata. Dla Mickiewicza i jego przyjaciół wzorem było poważne Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Wileńscy studenci myśleli nawet o stworzeniu „republiki młodzieńczej”, doskonalącej ideały

przyjaźni i pracy dla wspólnego dobra. Były to wartości ukształtowane w Oświeceniu, przyswojone i odpowiedni „rozpoznawane” przez młodzież pierwszych dekad XIX wieku.

Dobra znajomość poetyki klasycznej łączyła się zazwyczaj – i tak było w przypadku młodego Mickiewicza – z dobrą znajomością literatury oświeceniowej nie tylko polskiej. Mickiewicz – jak zresztą wielu jego przyjaciół – czytał, cenił i lubił Woltera. Jak pisze cytowana już wcześniej Alina Witkowska: „Nie jest pewne czy filomaci czytali markiza de Sade, choć znali twórczość innego libertyna – Restifa de la Bretonne, ale za to wprost uwielbiali *La Pucelle d’Orléans* Woltera, spolszczoną przez nich na *Darczankę*”. A więc nie tylko znali, ale i wykorzystywali oświeceniową literaturę w swoich zabawach. Zachwycali się stylem i kompozycją. Wiadomo, że Mickiewicz pracował nad przekładem poematu Woltera także po wyjeździe z Wilna do Kowna i choć przekładu nie skończył, to podziw dla autora Kandyda zachował na długo.

Oświeceniowe motywy bywały także pretekstem do poetyckich żartów, ale nigdy nie powstałyby *Toasty promieniste* Mickiewicza gdyby nie uniwersyteckie wykłady Jędrzeja Śniadeckiego z fizyki i chemii:

A gdy krąg urośnie wielki
Przez magnesową styczość,
Wtenczas z lejdejskie butelki
Palmy: wiwat elektryczność!

Żartobliwa pochwała magnezu i elektryczności wiązała się przecież z poważną genezą założonego przez Tomasza Zana Związku Promienistych. Odkrywane właściwości ciał fizycznych przekładało się na konkretne punkty programu etycznego, sławiącego światło, przyjaźń, jedność i harmonię wśród ludzi. Można zatem powiedzieć, że oświeceniowa edukacja filomatów posłużyła wcielaniu w życie romantycznego manifestu solidarności ludzkich dusz.

Celem Towarzystwa Filomatów było – między innymi – podnoszenie poziomu społecznego wykształcenia i rozwijanie świadomości narodowo-patriotycznej. Mickiewicz pisał w 1819 roku, że należy „... rozszerzyć jak tylko można, g r u n t o w n e o ś w i e c e n i e w n a r o d z i e p o l s k i m”.

Wileńscy filomaci i romantycy odnosili się – jak można wnioskować choćby z tych kilku przykładów – do dziedzictwa oświeceniowego nie tylko tendencyjnie krytycznie i retorycznie, ale dostrzegali w nim również źródło żywych zasad etycznych i politycznych.

W jednym z paryskich wykładów z 1842 roku poświęconych literaturze słowiańskiej Mickiewicz przypominał słuchaczom, że w Polsce przed rozbiorami ważnym hasłem głoszonym publicznie była oświata. Wiązano z nią nadzieje na poprawę położenia politycznego państwa i narodu. Król – mówił dalej Mickiewicz – rozumiał ponadto znaczenie kultury i „tworzył klasę literatów, nie istniejącą dotychczas w Polsce”. Ale już samą literaturę stanisławowską oceniał autor *Pana Tadeusza* surowo i krytycznie, nie dostrzegał żadnych dzieł, które byłyby wielkie i tym samym godne przypominania. Cenił wprawdzie Ignacego

Krasickiego, podkreślał zdolności i twórcze i wartość poezji Franciszka Karpińskiego – nazywał go „jednym z pierwszych poetów polskich przeszłego wieku”, pisał, że miał „równie mocny charakter duszy, jak oryginalny talent”, a o Trembeckim, autorze słynnej *Sofijówki* pisał z kolei: „...najdoskonalszy, najbardziej skończony pisarz, jakiego wydała Słowiańszczyzna, a zarazem najmniej narodowy i najmniej słowiański”. Określał go mianem poety „chłodnego”, który nie będzie miał naśladowców. Ale ten sam Trembecki był w czasach filomackich dla młodego Adama Mickiewicza wzorem poety doskonałego i mistrzem poetyckiego warsztatu. W roku 1822 ukazało się w Wilnie wydanie poezji Stanisława Trembeckiego z dodanym *Objaśnieniem do poematu opisowego „Zofijówka”*. Autorem objaśnienia był Adama Mickiewicz. Poemat Trembeckiego Mickiewicz nazywał arcydziełem, które łączy w sobie doskonałe wzorce „klasyków polskich dawnych i klasyków starożytnych”. Zachwycił się językiem, stylem i układem kompozycyjnym utworu. Dawał go za przykład dzieła znakomitego.

Późniejsza krytyka literatury czasów Stanisława Augusta łączyła się w wykładach Mickiewicza z krytyką podejmowanych wówczas decyzji i działań politycznych w kręgach polskiej emigracji w Paryżu. Mickiewicz rozpatrywał i analizował polski klasycyzm na tle kultury europejskiej, a w wielu przypadkach na tle literatur słowiańskich. Odwoływał się do pokładów mitologicznych wiążących strukturę narodową i tego mu u polskich poprzedników romantyzmu brakowało. Brakowało mu talentów i wielkich dzieł.

Można jednak sądzić, że ta surowa ocena wiązała się przede wszystkim z ówczesnym kontekstem polityczno-historycznym. Mickiewicz w okresie paryskim, w latach czterdziestych XIX wieku skupiał się na

kreśleniu ramowych wizji dziejów i wydarzeń w Europie. W tym polu Oświecenie europejskie i Oświecenie w Polsce z całą kulturą i literaturą nie mogło sprostać politycznym wizjom poety.

Mickiewicz wobec dorobku kulturowego Oświecenia zajmował – jak widać – zmienne stanowiska. Na pewno nie był rzecznikiem wspomnianego wyżej bezwzględniego podziału na dwa nieprzejednane wrogie sobie obozy: klasyków i romantyków. W artykule na temat poezji romantycznej jasno stwierdzał, że ostry podział historii „literatury poetycznej” na klasycyzm i romantycyzm nie jest miarodajny i wprowadza wiele pomyłek. Nazywał to „niestosownością podziałów i nagłych wniosków”. Te światy – zauważał – przenikały się, krzyżowały i stapiały w jedno.

Wojciech Kaliszewski